

# РОЗВІДКИ

УДК 373.5 (477.51)

*Володимир Гаврилов*

•

## СІЛЬСЬКА ОСВІТА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В ПЕРШЕ ПІСЛЯОКУПАЦІЙНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ: 1943 - 1953 рр.

*Стаття присвячена вивченню відбудовчих процесів на селі у системі освіти після фашистської окупації Чернігівщини. У матеріалі проаналізовано заходи влади по відновленню мережі шкіл та шкільних бібліотек, забезпеченню навчальних закладів педагогічними кадрами, кроки по охопленню і збереженню учнівського контингенту, а також констатовано наслідки цієї політики та визначено причини її невдач.*

Серед безлічі проблем, які принесла війна населенню окупованих територій, збитки, завдані системі освіти, суттєво гальмували поступальний розвиток як держави загалом, так і окремих її регіонів. До війни в Чернігівській області було 1 257 шкіл, з них 516 початкових, 533 неповних середніх та 208 середніх<sup>1</sup>. У них навчалось 278 700 учнів. У школах працювало 11 267 учителів. Також діяло 26 технікумів та середніх спеціальних шкіл, 2 учительських інститути. У них навчалось понад 5 000 студентів. Під час німецької окупації повністю було зруйновано 254 школи. У самому Чернігові було 16 середніх шкіл, 14 з них були повністю зруйновані<sup>2</sup>. Крім того, було знищено 1 690 фізичних, хімічних та природничих кабінетів, спалено всі шкільні бібліотеки, які нараховували 2 364 тис. томів літератури<sup>3</sup>. Загальна вартість збитків, заподіяних освіті Чернігівської області, становила 86 369 400 крб.<sup>4</sup>

Якщо оглянути історіографічний пласт з порушеної тематики, то можна констатувати певні здобутки як в радянські часи, так і в час незалежності. Якщо говорити про академічні радянські видання, які видавались до ювілейних роковин революції, то цілком зрозуміло, що, окрім ідеологічного навантаження, робились узагальнені показники розвитку освіти по країні з невеликими республіканськими екскурсами.<sup>5</sup> Крім того, розділи по розвитку освіти присутні в дослідженнях про культурне будівництво в перші повоєнні роки, які також тяжіють до глобальних узагальнень та висновків.<sup>6</sup> Незважаючи на моноконцептуальність, варто віддати належне ґрунтовності підходів до висвітлення проблем вітчизняної школи специфічними дослідженнями по освіті.<sup>7</sup> Крім того, певні штрихи до освітнього портрета післявоєнної Чернігівщини дають дослідження історії вищої школи.<sup>8</sup> Сучасні історичні дослідження докорінно змінюють акценти щодо державної політики в галузі освіти та її реалізації. Робиться висновок про те, що шкільна мережа не задовольняла наявних потреб, а відсутність приміщень, бібліотек, кадрів змушувала організувати навчання в кількох змінах, що вело до зниження якості

© Гаврилов Володимир Миколайович - кандидат історичних наук,  
доц. кафедри українознавства, політології і соціології ЧДПУ.

освіти.<sup>9</sup> Досить цікавими є радянські і сучасні дисертаційні дослідження окремих аспектів розвитку освіти, шкіл, структур управління.<sup>10</sup>

Разом з тим вважаємо за необхідне розглянути особливості відбудовчого освітнього процесу на Чернігівщині, проаналізувати причини початкових невдач, доповнити відомі фати специфікою місцевої повсякденності.

На виконання постанови Раднаркому УРСР від 31 грудня 1943 р. «Про організацію обліку дітей і підлітків віком 7 - 15 років і про порядок контролю за виконанням закону про загальне обов'язкове навчання» було проведено облік усіх дітей шкільного віку, виявлено багато переростків, які до війни не навчалися в школах.

На кінець 1943 р. відновили роботу 548 початкових шкіл, 475 неповних середніх та 119 середніх. Разом працювало 1 142 школи, в яких навчалося 192 604 учні. Було обліковано по області 9 777 вчителів, що становило 97% від потреби педкадрів. Найбільше не вистачало вчителів історії, математики та географії. Повністю були забезпечені кадрами Остерський та Любецький райони, міста Чернігів, Ніжин, Прилуки. Школи розпочали роботу неодноразово. У більшості навчання розпочалося у жовтні та листопаді. На 1 січня 1944 р. по області працювало 1 159 шкіл з контингентом 159 139 школярів. За браком шкільних приміщень зовсім не були охоплені навчанням глухонімі та сліпі діти. Шкільних інтернатів жодна школа на той час ще не мала.

У зв'язку з тим, що частина шкільних приміщень була зайнята госпіталями та військовими частинами, навчання в деяких з них розпочалось у грудні 1943 р., а в декотрих не розпочалося зовсім. Така ситуація спостерігалась у Любецькому, М.-Коюбинському, Тупичівському, Бобровицькому районах. Під час окупації майже все устаткування шкіл (столи, парти, дошки, шафи, кабінети бібліотек) було знищено. Силами учителів, учнів старших класів, батьків, колгоспів, організацій, необхідне устаткування було придбано в Менському, Борзнянському та Срібнянському районах. Наочні посібники були знищені повністю по всіх школах. У школах, що розпочали свою роботу, під керівництвом учителів учні виготовляли прості посібники. На наочність із природознавства та географії було дано замовлення до наркомату освіти УРСР.

Серед населення у 1943-1944 рр. було зібрано та закуплено старих стабільних підручників 39 400 екземплярів з різних дисциплін, що становило 4% загальної потреби. Краще, порівняно з іншими районами області, були забезпечені школярі у Менському районі - на 26 шкіл було 4 724 екземпляри, або 10% від необхідного.

Зошитами та іншим канцприладдям школи не були забезпечені зовсім. Потреба в зошитах на 4 квартал 1943 р. і 1 квартал 1944 р. становила 1 010 000 шт., 60 000 олівців, 800 000 пер та 100 кг чорнильного порошку.

Крім того, школи відчували гостру нестачу палива. Мінімальна потреба становила 39 846 складометрів дров на весь опалювальний період, Завезено ж було на 20 листопада 1943 р. 5 977 складометрів, або 15%, що свідчило про загрозливий стан з опаленням шкіл. Лише в Семенівському районі школи були забезпечені паливом на весь сезон - усі 38 шкіл.

На початок грудня були укомплектовані апарати обласних, районних та міських відділів народної освіти. В апараті обласного відділу працювало 30 співробітників. Була відновлена робота у всіх 39 районах і 3-х міських відділах народної освіти та робота інституту удосконалення кваліфікації вчителів. Варто відзначити досить скептичну оцінку сучасними дослідниками діяльності відділів освіти того часу - «формалізм у проведенні перевірок, відсутність плановості і оперативності, дублювання і паралелізм під час перевірок, суб'єктивізм в оцінці роботи вчителів, учнів і діяльності школи в цілому, гіпертрофія інспекторського контролю».<sup>11</sup>

У Ніжині з 15 листопада 1943 р. розпочав роботу учительський та педагогічний інститут, і тут розпочали та продовжили навчання 600 студентів.<sup>12</sup> У Чернігові також було відновлено діяльність дворічного учительського інституту для

підготовки фахівців середньої ланки загальноосвітньої школи. Одночасно було організовано однорічні підготовчі курси для вступу до інституту.<sup>13</sup>

На 1944-45 н.р. передбачалось охопити навчанням 227 925 дітей шкільного віку і довести кількість шкіл до 1186. Стали до роботи у цьому році 1 196 шкіл.<sup>14</sup> У той же час гостра проблема забезпечення шкіл приміщеннями стояла на заваді планам розширення шкільної мережі. Велика кількість довоєнних шкільних приміщень використовувалась як адміністративні, культові, господарські, займались різноманітними організаціями, лікувальними установами. На 1 вересня 1945 р. згідно з постановою РНК та ЦК КП(б)У від 16 квітня 1945 р., яка вимагала повернення шкільних будівель навчальним закладам, по Чернігівській області було звільнено лише 17 приміщень шкіл. За прикладом селян Житомирської області розпочався рух по відбудові шкіл за методом «народної будови», тобто власними силами селян. За 1943-1945 рр. згаданим методом по Україні було повністю відновлено 13 365 шкіл.<sup>15</sup> Але навчальний рік на Чернігівщині, окрім браку приміщень, було розпочато з нестачею 18 тис. парт, 3 тис. класних дошок, 12,5 тис. столів, 2 тис. шаф.<sup>16</sup>

Загалом по Україні у 1945-46 н.р. працювало 28 470 загальноосвітніх шкіл. За парти сіли понад 5 млн. школярів.<sup>17</sup> Давалася взнаки значна відсутність педагогічних кадрів. Цього року в школах України працювало 182 032 вчителі, а потрібно було 243 500, крім того, близько 70 тис. учителів (38,4%) не мали середньої і вищої педагогічної освіти.<sup>18</sup>

У 1946 р. на Чернігівщині мережа шкіл становила 1 218 закладів усіх рівнів із загальною кількістю 239 872 учні. Дещо поліпшилося постачання школярів підручниками, зошитами та шкільно-письмовим приладдям. Так, протягом першого півріччя до шкіл було завезено 2 571 500 зошитів - пересічно 10 зошитів на учня та 64 види підручників.<sup>19</sup>

У той же час за матеріалами виконкому облради видно, що у виконанні закону про загальне обов'язкове навчання по Чернігівській області були суттєві недоліки, а в окремих районах (Бахмацькому, Козелецькому, Остерському, Понорницькому, Тупичівському, Холминському) стан виконання цього закону був незадовільний, оскільки сотні дітей не навчалися і залишались поза школою. Виконкоми місцевих рад самоусунулись від виконання цієї важливої справи, переклавши її виключно на відділи освіти і школи. З безпідставним невідвідуванням шкіл не проводилась боротьба, передбачена законом. Не вживалося належних заходів для повернення до шкіл учнів, які відсіялися. Особливо поганий стан був з охопленням навчанням глухонімих та сліпих дітей.

У магазинах області практично був відсутній дитячий асортимент взуття та одягу, що створювало додаткові перешкоди у відвідуванні шкіл, особливо в зимовий період. Самі школи не були обладнані необхідними меблями. Не було виконано завдання по відкриттю шкільних їдалень і буфетів. Майстерні по лагодженню одягу та взуття учнів тривалий час простоювали без сировини. Багато шкіл погано забезпечувались паливом. Крім того, серед указівок по покращенню роботи шкіл зустрічаємо заборону правлінням колгоспів на час навчання дітей в школах використовувати їх на роботі в колгоспах.<sup>20</sup>

На початок 1946-47 н. р. у школах області навчалось 239 872 учні. На кінець 1 півріччя в школах області залишилося 234 719 учнів. За цей час до шкіл області прибуло 5 506 учнів, разом з тим вибуло 10 659. З них із сільських шкіл - 8 636. Для сільських шкіл причинами вибуття були: переїзд батьків - 3 289, тривала хвороба - 1 054, матеріальна незабезпеченість - 2 580<sup>21</sup>. У цей же період не навчалися у школах 13 994 дітей шкільного віку. Серед причин називались: віддаленість шкіл - 2 122, зтяжні хвороби - 1 332, праця на виробництві - 925, праця в колгоспах - 6 657, важкі матеріальні умови - 2 351, слаборозвиненість - 193, фізична дефективність - 414.<sup>22</sup>

Як бачимо, значна кількість дітей не відвідувала школу у зв'язку із працею в колгоспах та на виробництві. Таким чином, можна погодитись із висновком, що

участь у сільськогосподарських роботах тривалий час продовжувала залишатись основною формою трудової діяльності школярів.<sup>23</sup> Крім того, значна частина з них належала до тієї категорії, яка вибула з 5-7 класів, та дітей, що були матеріально малозабезпечені. Причина невідвідування школи через важкі матеріальні умови стосувалася переважно дітей тих районів, що потерпіли від великих руйнувань під час німецької окупації, де не були створені умови для відвідування дитьми шкіл. Це стосувалося Корюківського, Холминського, Городнянського, М.-Коцюбинського, Остерського, Н.Басанського та інших районів. Матеріальна допомога в сільській місцевості в той час надавалася через держсоцзабез і то лише дітям-сиротам та дітям інвалідів Вітчизняної війни, іншим дітям з багатодітних сімей та матеріально малозабезпеченим допомога не надавалась. За даними облвиконкому, близько 38 тис. дітей потребували постійної продуктової допомоги.<sup>24</sup> Невідвідування через віддаленість стосувалося випускників 4-х класів і віддаленості від семирічних та середніх шкіл у районах, де мережа була недостатньо розвинена. Це стосувалося М.-Коцюбинського, Корюківського, Н.-Сіверського, Грем'яцького, Козелецького та ряду інших районів.

Кількість шкіл по області за їх типами, за даними 1945-46 н.р. та 1946-47 н.р., становила: початкових - 640 - 678, семирічних - 444 - 425, середніх - 110 - 114 відповідно. З даних бачимо, що кількість шкіл по області зростала, і це зростання йшло за рахунок початкових і середніх шкіл. Середня ланка - семирічні школи - у своїй кількості зменшується. Причини були такі: по-перше - передислокація середніх, семирічних і початкових шкіл у зв'язку з наявністю відповідного дитячого контингенту та матеріальної і навчальної бази цих шкіл. По-друге - реорганізація окремих семирічних шкіл в початкові, що були штучно розгорнуті у попередні роки, по - третє - відкриття нових початкових шкіл в окремих хутірських населених пунктах з метою здійснення закону про загальне обов'язкове навчання в сільських місцевостях. Забезпечення в плані шкільної мережі максимальної можливості наближення школи до кожного населеного пункту області викликало певні труднощі, насамперед через доведення норм навантаження учнів на клас-комплект до норм, встановлених Міносвіти, через велику кількість існуючих початкових однокомплектних, двокомплектних і трикомплектних хутірських шкіл.

У 1946-47 н.р. по Чернігівській області працювало 1 218 шкіл при наявності в них 4 959 класних кімнат. Пристосовані приміщення не всі відповідали педагогічним та санітарно-гігієнічним вимогам. Здебільшого це були селянські хати із земляною підлогою та малою кубатурою. З 11 шкіл, запланованих відбудувати до початку навчального року, було здано лише 2, а із 137 шкільних приміщень, що використовувались не за призначенням, звільнили лише 68. Затримки з будівництвом досить часто мали прозаїчну причину - неможливість доставити будівельні матеріали, виділені для потреб будівництва в інших районах області.<sup>25</sup> На практиці, за сухою мовою офіційної інформації, виділений ліс означав визначення ділянок у лісових північних районах області, де ліс був на корню. Колгоспи мали відряджати до лісових масивів бригади, які забезпечували вирубку, вантаження і доставку лісу. Часто використовували сплав колод річками, а далі їх розвозили гужовим транспортом.

На початок 1946-47 навчального року по школах області було 622 бібліотеки, в яких налічувалось 169 520 книжок. У більшості шкільних бібліотек було від 100 до 150 книжок. Школи у 1946 р. зовсім мало закупили літератури з огляду на мізерність бюджетних асигнувань на бібліотеки, а через бібліотечний колектор обслуговувалась лише 71 школа області.

Загалом у школах Чернігівщини працювало 9 376 учителів, з них 5 620 - у початковій ланці, 3 078 - у семирічній, 678 - у середній.<sup>26</sup> На кінець 1946 р. по області налічувалось 1 856 учителів, що не набули відповідної освіти. З цього числа навчалися заочно в педагогічних навчальних закладах 1 390 осіб.

На 1947-48 н.р. було заплановано розширення мережі шкіл до 1 231 з контингентом 258 309 школярів, з них 688 початкових (60 491 учень), 448

семирічних (130 545 учнів) та 115 середніх (67 273 учні).<sup>27</sup> Крім того, вперше після війни передбачалось відкриття трьох шкіл для дітей з вадами слуху та однієї з вадами зору. Як бачимо, стабільна тенденція до зростання кількості початкових і середніх шкіл у попередні роки доповнилася стрибком кількості семирічних. Але на заваді часто стояли об'єктивні чинники кількісного складу шкіл, особливо в селах та хуторах, оскільки відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР №2408 від 3 липня 1948 р. перетворення семирічних на середні школи та відкриття 8 класів дозволялося в містах при наявності не менше 35 учнів, а в сільській місцевості 30 учнів.<sup>28</sup>

На початок 1948-49 н.р. навчанням у школах та інших навчальних закладах було охоплено 263 207 дітей шкільного віку області. Не відвідували шкіл 18 737 дітей, серед них 1 502 ніколи не навчались, 2 429 - не закінчили 4 класів, та 186 - 7 класів.<sup>29</sup> Фонди всеобучу були створені у всіх 42 районах області на суму 547 365 крб. Діяли вони при 650 школах із 1 237 шкіл області. Для дітей, що жили у віддалених місцях, було організовано, хоч і недостатньо, підвіз до школи. Його організували в 22 районах при 59 школах, внаслідок чого до шкіл підвозилося 1 211 учнів. Використовуючи фонди всеобучу, школи змогли надати значну допомогу сиротам, напівсиротам, дітям інвалідів Вітчизняної війни. Ця допомога надавалася шляхом забезпечення взуттям, одягом, організацією безкоштовних гарячих сніданків. Протягом 1 півріччя 1948-49 н.р. було надано допомогу одягом 4 765 дітям на суму 328 029 крб., взуттям - 2 557 дітям на суму 169 704 крб. Продуктами отримали допомогу 2 636 дітей. По області в школах працювало 17 їдалень, що обслуговували 9 118 учнів, та 330 буфетів, що забезпечували 121 155 учнів. Інтернати для учнів були створені при 13 школах на 193 місця. У 1948-49 н.р. фонд всеобучу в школах республіки становив 14 млн. крб. Потягом року понад 140 тис. учнів одержали з цього фонду матеріальну допомогу.<sup>30</sup>

Усього по області до вечірніх шкіл було залучено 686 дітей. Багато з них переросли відповідні класи на 2-3 роки, тому їх навчання у масових школах було недоцільним. Із 1 237 шкіл області повністю здійснили закон про всеобуч, охопивши всіх дітей та не допустивши відсіву, 822.

План завезення підручників цього навчального року було виконано незадовільно. Школи були погано забезпечені навчальними посібниками з мови та літератури, арифметики, книгами для читання в молодших класах, підручниками з іноземної мови. Вкрай недостатньо також завозились і наочні посібники.

У 1948 р. необхідно було побудувати по області 14 шкіл і 116 будинків для учителів. Однак звели лише 7 шкіл та 47 квартир. На 1949 р. планували завершити будівництво розпочатих і забезпечити будівництво 160 нових квартир.

У 1948 р. XVI з'їзд Компартії України прийняв рішення про перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти і здійснення загальної освіти у великих промислових містах та обласних центрах. У 1950-51 н.р. у республіці було близько 13 тис. семирічних шкіл, що на 2 тис. перевищувало кількість семирічок у 1941 р.<sup>31</sup>

Для здійснення семирічної освіти по Чернігівській області необхідно було відкрити на базі 4-річних шкіл понад 90 нових семирічних.<sup>32</sup> Новий навчальний 1949-1950 рік означився посиленою увагою до організації семирічних шкіл та реорганізації існуючих початкових. Але для здійснення загального семирічного навчання необхідно було здійснити ряд заходів:

1. Охопити навчанням усіх дітей, які не мали закінченої початкової освіти (1-4 класи), а це 181 807 дітей;
2. Перетворити 95 початкових шкіл на семирічні;
3. Побудувати методом народної будови 20 шкільних будинків на 50 класних кімнат та, крім того, пристосувати 70 нових класних кімнат при 52 школах області;
4. Електрифікувати до 15 серпня 25 середніх, 20 семирічних, 35 початкових шкіл;
5. Поповнити книжковий фонд на 453 200 крб.;

6. Радіофікувати 50 середніх та 120 семирічних шкіл;
7. Забезпечити відкриття при кожній середній школі їдальні, а при семирічній - буфету;
8. Організувати при 60 середніх школах та 20 семирічних майстерні по ремонту взуття для учнів.

З початку навчального року не було охоплено навчанням 2 500 дітей шкільного віку. По області 822 школи виконали закон про всеобуч, але лише по одному Чернігівському району залишилось не охоплено 108 дітей, з них тільки по с.Анисову - 26. Крім того, до 1 січня 1950 р. було допущено відсів 549 дітей.

Незадовільна ситуація складалася з успішністю. За перше півріччя по області не встигало 35 тис. учнів. Під час обласної наради активу працівників народної освіти заступник голови облвиконкому П.Цимбаліст відзначав: «Ми маємо по області понад 17 тис. другорічників, які будуть вчитись тоді, коли б могли працювати і приносити користь державі, крім того, додамо 13,5 тис. учнів, які отримали відстрочку розгляду їхніх справ на осінь. Таким чином близько 25 тис. учнів області будуть другорічниками».<sup>33</sup>

У 1950 р., виконуючи постанову Ради Міністрів УРСР від 25 січня 1950 р. за № 185 „Про заходи по забезпеченню загального навчання дітей з розладом слуху, мови, зору і розумового розвитку“, органами освіти було проведено облік дітей з фізичними вадами, яких було виявлено 580 осіб. Станом на 15 вересня 1950 р., навчанням у школах було охоплено 67 глухонімих дітей, в школах сліпих - 21 дитина, в школах дітей з розладом розумового розвитку - 41.<sup>34</sup> Крім того, за вказівками обласного відділу народної освіти районні відділи забезпечили проведення обліку молодих людей, що працювали в колгоспах і не мали відповідної освіти. У результаті проведеної роботи було сформовано 325 окремих класів, з них 137 комплектів, у яких навчалось 4 394 учні. Але вже на кінець 1950 р. кількість класів зменшилась до 307 і 3 727 учнів у них.<sup>35</sup> Розбіжність між показниками пояснюється вибуттям учнів перш за все до шкіл ФЗН - 359, а також призовом на службу до лав Збройних сил - 133, виїздом - 79, хворобою - 36. 60 учнів не відвідували школи без поважних причин.

Після реалізації всіх організаційних заходів загальна кількість шкіл в області у 1950 р. становила 1 237, з них початкових - 633, семирічних - 487, середніх - 117, в яких навчалось 267 103 учні.<sup>36</sup> Як бачимо, хоч за кількістю шкіл в області майже підійшли до довоєнного періоду, все ж число початкових шкіл значно домінувало в цій статистиці. Поряд з цим наголосимо, що виконання закону про загальне обов'язкове навчання проходило вкрай незадовільно. Станом на 25 березня 1951 р., по області не навчалось 1 373 дітей.<sup>37</sup> Загальноукраїнський показник охоплення дітей шкільного віку на цей час становив 6,8 млн.чол., що перевищувало довоєнний рівень.<sup>38</sup>

Принадібно зазначимо, що капіталовкладення в освіту Чернігівської області за першу повоєнну п'ятирічку становили 11 482 тис. крб. У той же час аналіз структури видатків на будівництво шкіл свідчить про збільшену увагу держави до міських шкіл - 6 178 тис. крб. на будівництво міських шкіл і 5 304 тис. крб. сільських<sup>39</sup>, і це при тому, що 88% шкіл і 68% учнів знаходились у сільській місцевості.<sup>40</sup> Загалом за першу повоєнну п'ятирічку на розвиток системи освіти з держаного бюджету було виділено 258,8 млрд. крб. Але звернемо увагу на той факт, що колгоспи знову забезпечували значну частину фінансування, оскільки відрахування на культурні потреби селян становили за п'ятирічку 2758,3 млн. крб.<sup>41</sup> Будівництво шкільних приміщень на кошти колгоспів розгорнулось у селах Горлівка Куликівського, Горбове Новгород-Сіверського, Городище Коропського районів та ін.<sup>42</sup>

Крім того, відзначимо, що державна політика після війни у питанні функціонування дошкільних виховних закладів зовсім не змінилася. На момент завершення першої повоєнної п'ятирічки в районах області діяли 38 дитсадків системи Міносвіти - по одному на район без М.-Коцюбинського, Прилуцького,

Семенівського, Холминського та Чернігівського районів. У Чернігові їх було 3, Ніжині - 4, Прилуках - 2. Загалом у них перебувало 1 860 дітей. У той же час постійно діючих дитсадків у сільській місцевості не було зовсім. Колгоспні, сезонні дитсадки періодично організовувались лише у 639 колгоспах.<sup>43</sup> Догляд за дошкільнятами покладался на людей старшого віку, котрі вже не залучались до колгоспних робіт.

Згідно з народногосподарським планом на 1950-51 рр., по області повинно було працювати 1 243 школи. За планом підготовки шкіл до нового навчального року передбачалось провести капітальний ремонт у 111 школах та поточний - у 1 132. Фактично капітально було відремонтовано 239 шкіл та поточно - 1 004. Аналіз даних про забезпеченість шкіл приміщеннями свідчить, що майже половина з них розташовувалась не в типових, а в пристосованих приміщеннях.<sup>44</sup> Для забезпечення класів до початку навчального року було виготовлено господарчим способом 3 934 парти проти плану 4 000. Також централізованим порядком було закуплено 4 564 парти проти плану 5 400. Але, як відзначали перевірки, якість парт Прилуцької меблевої фабрики та Ніжинської артілі „Деревообробник" тривалий час залишалася низькою. Для повного забезпечення стандартними партами для заміни нестандартних необхідно було близько 50 тис. шт.<sup>45</sup>

У першому півріччі школи області були недостатньо забезпечені учнівськими зошитами. Так, з 1 вересня по 1 грудня 1950 р. жодного зошита для сільських шкіл не було завезено. Натомість олівці, пера, ручки, чорнило, гумки завозились майже безперебійно. На початок 1950-51 н.р. при школах області було організовано і функціонувало 1 223 бібліотеки із загальним книжковим фондом 550 460 екз. Украй мало було літератури для дітей, особливо для 1-4 класів. Виконання плану книгозабезпечення шкіл ледь сягало 40% від запланованого.<sup>46</sup> У 1950-51 н. р. загальний книжковий фонд шкільних бібліотек України становив 17 млн. примірників. У середньому кількість книжок в одній такій бібліотеці була меншою, ніж до війни.<sup>47</sup>

Для здійснення загального семирічного навчання по сільській місцевості і розширення в містах десятирічного навчання планом шкільної мережі на 1950-51 н.р. було реорганізовано 24 початкові школи на семирічні, 12 семирічних - на середні. Всього за планом було передбачено по області 511 початкових шкіл і 131 середня школа. У цих школах передбачалося 9 953 класи 8 552 комплекти на 289 143 учні.<sup>48</sup> В зв'язку з цим вагомою залишалася проблема забезпечення шкіл педагогічними кадрами. На початок 1951 р. потрібно було 930 учителів різних предметів.<sup>49</sup> Проблема забезпечення шкіл педагогічними кадрами дещо розв'язувалась Чернігівським та Ніжинським учительським і педагогічними інститутами. За перші післявоєнні роки лише Чернігівський інститут випустив 842 вчителі: з них 308 істориків, 423 мовники, 111 математиків.<sup>50</sup>

Після перевірки та уточнення обліку дітей шкільного віку, станом на 5 вересня 1951 р., по області нараховувалось 292 108 дітей у віці 7-15 років. З цього числа навчалася в школах та інших навчальних закладах 277 061 дитина і не навчалось 15 047 дітей. Матеріальна допомога на цей час була надана 7 997 дітям на суму 524 025 крб., 2 098 учнів підвозили до шкіл. Для учнів 8-10 класів при 57 середніх школах були організовані інтернати на 1 028 місць. Із 1 243 шкіл області виконали закон про всеобуч 864 школи.<sup>51</sup>

У той же час, як відзначали перевірки, успішність по школах області залишалася низькою. Із 280 064 учнів у 1950 р. атестувалось 276 425, з них встигало 241 229, не встигало 35 166 учнів, відмінників нараховувалось 9 604. Найбільша неуспішність була з української, російської мов та арифметики.

Крім того, відзначимо, що 1950 р. став переломним у плані реорганізації та укрупнення ряду шкіл. Цю тенденцію можна пояснити розгорнутою в цей час кампанією по укрупненню господарюючих суб'єктів на селі - колгоспів. Так кількість початкових шкіл з 511 у 1950 р. зменшилась до 335 у 1953 р. Кількість семирічних також зменшилась відповідно із 601 до 514. Натомість число середніх шкіл зросло із 131 у 1950 р. до 288 у 1953 р. Загальний показник мережі шкіл

зменшився із 1 243 у 1950 р. до 1 137 у 1953 р.<sup>52</sup> Заради об'єктивності зазначимо, що за цей же період спостерігаємо і зменшення контингенту школярів із 284 058 осіб у 1950 р. до 236 146 осіб у 1953 р.

Порівняння даних 1950 і 1953 рр. також свідчить про певне покращення освітнього рівня вчителів області. Так, вищу освіту у 1950 р. мали 2 122 учителі, у 1953 р. - 2 654, закінчили учительський інститут відповідно 3 436 і 4 163, навчались у педучилищах 5 035 і 4 700, працювали із середньою освітою - 787 і 622, без освіти - 443 і 417 осіб.<sup>53</sup>

Не зазнала жодних змін система дошкільного виховання. Кількість дитсадків системи Міносвіти досягла у 1953 р. 38, кількість же садків усіх відомств становила в області 72 заклади.<sup>54</sup> Цілком зрозуміло, що розташовувались вони в містах або існували в системі промислових підприємств.

Друга повоєнна п'ятирічка не стала переломною у системі видатків на капітальне будівництво шкіл області. Із виділених у 1950 - 1953 рр. 7,95 млн. крб. левова частка надійшла на будівництво міських шкіл. Сільські школи будувались, як правило, силами колгоспів або методом народної будови.

Як бачимо, у результаті проведених заходів до 1953 р. утвердилося семирічне навчання дітей, а починаючи з цього року в 39 містах - обласних і найбільших промислових центрах республіки - поступово вводиться загальна десятирічна освіта.<sup>55</sup> Але, незважаючи на спроби введення загальної десятирічної освіти, суттєвим гальмом в реалізації цього проекту була дія постанови РНК СРСР від 2 жовтня 1940 р. «Про встановлення платності навчання в старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах СРСР та про зміну порядку призначення стипендій»<sup>56</sup>. Згідно з нею плата в містах та селах визначалась у 150 крб. на рік. Для більшості селян це було суттєвим навантаженням на родинний бюджет, і, як наслідок, навчання переважної частини селянських дітей припинялось на сьомому класі. Дія цієї постанови тривала до 6 червня 1956 р., коли вона була відмінена. Як наслідок, у 1957-58 н. р. 60,6% учнів після закінчення неповної середньої школи продовжили навчання у восьмих класах.<sup>57</sup>

Крім того, за перше післявоєнне десятиліття значно зросла кількість учителів, які мали вищу освіту, хоча цей відсоток ще був недостатнім. У 1956-57 н.р. у школах України працювало 24,3% учителів, котрі мали вищу освіту, тобто закінчили педагогічні інститути.<sup>58</sup> Випускники учительських інститутів, яких готували для роботи в семирічній школі, мали дворічний термін навчання і не вважались фахівцями з вищою освітою.

Суттєвим недоліком у розвитку освіти в сільських регіонах було покладення функцій матеріального забезпечення шкіл на колгоспи, які в силу власної матеріальної слабкості після окупації не могли виступати стабільним і надійним донором. Першочерговість виконання власних зобов'язань перед державою і, як наслідок, залишкові принципи подальшого розподілу, приводили до мінімальних відрахувань з бюджетів колгоспів на соціальні потреби і на освіту в тому числі.

Не можна не погодитись із суттєвими досягненнями в розвитку освіти на селі у післявоєнний час, але також відзначимо, що навіть на 1 червня 1955 р. в Чернігівській області було обліковано 944 неписьменних та 1 922 малописьменних.<sup>59</sup> Крім того, тривалий час залишалась актуальною проблема охоплення навчанням дітей шкільного віку, які проживали віддалено від шкіл, мали проблеми матеріального характеру або змушені були працювати в колгоспах як основні годувальники в родині.

1. ДАЧО. — Ф.Р.5197. — Оп.6. — Спр.1. — Арк.73.

2. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.2. — Арк.88.

3. ДАЧО. — Ф.Р.5197. — Оп.6. — Спр.1. — Арк.72.

4. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.289. — Арк.16.

5. Народное образование в СССР / Под ред. И.А.Каирова, Н.К.Гончарова и др. - М., 1957. - 782 с., Народное образование в СССР / Под ред. М.А.Прокофьева, П.В.Зиминой и др. - М., 1967. - 542 с.



6. Советская деревня в первые послевоенные годы 1946 - 1950.- М.,1978.- 510 с., Манаенков. А.И. Культурное строительство в послевоенной деревне (1946 - 1950 гг.) // Политическая история XX века.- 1991.-№12.
7. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 - 1965).- К.,1966.- 260 с., Шевченко Л.А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946 - 1976) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.- Вип. 4.- К., 1978.- С. 80-97.
8. Кролевець В.С., Черноус В.У., Шморгун В.Ф.Півстоліття невтомної праці.- К., 1966.- 98 с., Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії.- Ніжин, 2005.
9. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) - К., 1999. — С.43.
10. Сушко А.А. Деятельность советского государства по восстановлению и развитию общеобразовательных школ Украинской ССР (1943 - 1945 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук.- К.,1983.- 24 с., Кухарський В.М. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (1937 - 1954 рр.). Автореф. дис. канд. пед. наук. - К.,1995.- 24 с., Калініна Л.М. Діяльність районних відділів освіти з управління навчально-виховними закладами в Україні (1917 - 1994). Автореф. дис. канд. пед. наук.- К.,1996.- 24 с.
11. Калініна Л.М. Діяльність районних відділів освіти з управління навчально-виховними закладами в Україні (1917 - 1994). Автореф. дис. канд. пед. наук.- К.,1996.- С.17.
12. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії.- Ніжин, 2005.- С.283.
13. Кролевець В.С., Черноус В.У., Шморгун В.Ф.Півстоліття невтомної праці.- К., 1966.- С. 39.
14. Історія міст і сіл УРСР: Чернігівська область.— К.,1972.— С. 71.
15. Сушко А.А. Деятельность советского государства по восстановлению и развитию общеобразовательных школ Украинской ССР (1943 - 1945 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук.- К.,1983.- С.17.
16. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.39. — Арк.186.
17. Народное образование в СССР / Под ред. М.А.Прокофьева, П.В.Зимины и др.- М.,1967.- С.339.
18. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 - 1965) / За ред. доц. С.А.Литвинова.- К.,1966.- С.195.
- 19.ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.711. — Арк.177.
20. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.76. — Арк.36.
21. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.17. — Арк.2.
22. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.712. — Арк.5.
23. Кухарський В.М. Трудова підготовка учнів у загальноосвітніх школах України (1937 - 1954 рр.). Автореф. дис. канд. пед. наук. - К.,1995.- С.15.
24. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.17. — Арк.15.
25. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.533. — Арк.28.
26. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.712. — Арк.37.
27. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.17. — Арк.38.
28. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.285. — Арк.37.
29. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.763. — Арк.56.
30. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10 Кн.— Т.8.— Кн.1: Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 - 1950-ті роки).— К., 1979.- С. 128.
31. Народное образование в СССР / Под ред. М.А.Прокофьева, П.В.Зимины и др.- М.,1967.- С.340.
32. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.381. — Арк.10.
33. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.29. — Арк.57.
34. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.533. — Арк.29.
35. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.381. — Арк.56-57.
36. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.381. — Арк.7.
37. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.381. — Арк.64.
38. Народное образование в СССР / Под ред. И.А.Каирова, Н.К.Гончарова и др. - М.,1957.- С.558.
39. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.1312. — Арк.41.
40. Манаенков. А.И. Культурное строительство в послевоенной деревне (1946 - 1950 гг.) // Политическая история XX века.- 1991.-№12.- С.30.
41. Советская деревня в первые послевоенные годы 1946 - 1950.- М.,1978.- С.477.
42. Шевченко Л.А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946 - 1976) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.- Вип.. 4.- К., 1978.- С.84.
43. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1202. — Арк.1.
44. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1624. — Арк.5-7.
45. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.795. — Арк.5.
46. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.381. — Арк.138.

47. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 -1980-і рр.) - К., 1999. — С.43.
48. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.795. — Арк.12.
49. ДАЧО. — Ф.Р.5036. — Оп.4. — Спр.381. — Арк.136.
50. Кролевець В.С., Черноус В.У., Шморгун В.Ф.Півстоліття невтомної праці.- К., 1966. -С. 41.
51. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.795. — Арк.15.
52. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1624. — Арк.47.
53. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1624. — Арк.56-59.
54. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр.1624. — Арк.88-89.
55. Шевченко Л.А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946 - 1976) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.- Вип. 4.- К., 1978.- С.85.
56. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов 1917 - 1973 гг.- М.,1974.- С.176.
57. Шевченко Л.А. Підвищення загальноосвітнього рівня населення Української РСР (1946 - 1976) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.- Вип. 4.- К., 1978.- С.85.
58. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 - 1965).- К.,1966.- С.196.
59. ДАЧО. — Ф.Р.5065. — Оп.2. — Спр. 919. — Арк.108.

*Статья посвящена изучению восстановительных процессов на селе в системе образования после фашистской оккупации Черниговщины. В материале проанализированы мероприятия власти по восстановлению сети школ и школьных библиотек, обеспечению учебных заведений педагогическими кадрами, шагу по охвату и сохранению ученического контингента, а также констатировано следствия этой политики и определены причины её неудач.*

*The article is dedicated to the village rebuilding processes in the education system after fascist occupation in Chernihiv region. The measures of authority as for the renovation of network of schools and school libraries, provision of educational establishments with teaching staff, steps as for the covering and preserving of pupils' contingent are analysed, the results of this policy are stated and reasons of failures are defined in this material.*